

OPASKA O MJESTU RANIJIH CIVILIZACIJA I SUVREMENE CIVILIZACIJE U HISTORIJI ČOVJEČANSTVA

Branislav Đurđev

Da bi se prišlo problemu odnosa ranijih civilizacija i suvremene civilizacije, da bi se taj problem mogao postaviti za marksističku interpretaciju, prije je potrebno prethodno utvrditi šta je način proizvodnje, a šta društvo, te ustanoviti gdje je Marx tražio zakonitost u razvitku ljudi, da li u društvu ili u načinu proizvodnje. Ono što ću o tome ovdje reći odnosi se na historiju, na stadije u razvitku čovječanstva u kojima ekonomski odnosi sačinjavaju bit društva, odnosno na stadij ranijih regionalnih civilizacija i stadij suvremene civilizacije. Ovdje ne mogu ulaziti, i nije ni potrebno da ulazim, u probleme prehistorije i prahistorije, odnosno divljaštva i barbarstva. Uostalom, ne može se reći da važi isti historijski materijalizam za stadij prirodnih rodovskih zajednica u divljaštvu kao za stadij patrijarhalnih zajednica u barbarstvu ako nije riječ o prijelazu iz divljaštva u barbarstvo. Isto tako nije baš isti historijski materijalizam kad je riječ o barbarstvu i civilizaciji. Nisu prirodne zajednice u prehistoriji isto što i ljudsko društvo u vrijeme društvene podjele rada niti je moguće da prirodni instinkt koji drži u jedinstvu hordu odjednom postane društvena svijest. Stoga se i svijest o pripadnosti rodovskim zajednicama razvija postepeno. Smiješno je reći, ne samo kad je riječ o prehistorijskim prirodnim zajednicama nego i kad je riječ o prahistorijskim patrijarhalnim zajednicama, da su tada ekonomski odnosi određivali ostale društvene odnose, pa i društvenu svijest, kada ekonomski odnosi nisu još razvijeni do tog stupnja da bi razbijali patrijarhalne zajednice i kada je stoga svijest ljudi o odnosima sa drugim ljudima u patrijarhalnim zajednicama uslovljena pripadnošću rodu i plemenu. Ni prahistorijske patrijarhalne zajednice nisu isto što i historijske društvene zajednice u kojima je društvena podjela rada iz osnova promijenila karakter ljudskih zajednica. Tu historijski materijalizam nije isti, ali je isti u pogledu uloge razvitka proizvodnih snaga u mijenjanju oblika u kojima ljudi žive.¹ Stoga će formulacije koje slijede biti od važnosti za stadije u razvitku ljudskog roda koji pripadaju historiji civilizacija.

¹ Ranije sam nekoliko puta ukazao da prije nomadskog stočarstva i sjedelačke zemljoradnje ne može biti govora o proizvodnji, kad je riječ o pribavljanju hrane, već da su lov i ribolov način pribavljanja hrane naslijeđen iz čovjekovog životinjskog stanja. Takođe sam nekoliko puta ukazao da je Marx smatrao da su narodi koji su samo lovci i ribari izvan tačke od koje počinje pravi razvitak.

Naročito treba podvući da Marx ne traži zakonitost u ljudskom razvitku u društvu kao takvom već u načinu proizvodnje,² koji je u vrijeme civilizacija organizovan društvenom podjelom rada, iz koje i proizilazi organizacija društva. S tim u vezi treba istaći da je društvo, koje proizilazi iz podjele rada i koje je zasnovano na ekonomskim odnosima, organizacija odnosa među ljudima što razne strane života ljudi u zajednici, sa suprotnostima koje se među tim stranama pojavljuju, povezuje u jednu historijsku cjelinu.³ Bit su društva ekonomski odnosi i na njima kao nadgrađe izrasta pravna i politička zgrada. Po tome se historijske društvene zajednice razlikuju od prehistorijskih i patrijarhalnih zajednica ljudi.

Činjenica da društvo povezuje u jednu historijsku cjelinu razne strane života ljudi u zajednici bila je gnoseološki motiv za konstruiranje apsolutno-socioloških teorija o razvitku ljudskog roda. To je prvi uradio pozitivizam, ali je tome podlegao i postmarksizam, iako Marxova teorija nije apsolutnosociološka već je saobražena prirodno-historijskom karakteru razvitka ljudskog roda. Umjesto da zakonitost traži u načinu proizvodnje, postmarksistička teorija konstruira opću i posebnu zakonitost razvitka društva.⁴ Historija čovječanstva u kojoj je sadržan svestrani razvitak ljudskog roda, po tom shvaćanju, svodi se na razvitak društva, a on se izražava u smjeni društveno-ekonomskih formacija u zakonitom slijedu: prvobitna zajednica, ropstvo, feudalizam, kapitalizam i socijalizam koji je prva etapa u razvitku komunizma.⁵ Postmarksisti, razumije se, ne odstupaju od Marxove postavke da zakonitost treba tražiti u načinu proizvodnje, nego poravnavaju pojmove način proizvodnje i društveno-ekonomska formacija.⁶ Ne bih se upuštao u raspređanje nadugačko i naširoko kakva je zbrka pojmova kad se svestrani razvitak ljudi poistovjećuje sa njihovim društvenim razvitkom, jer je jednostranost toga postupka svakom jasna. Ali bih ukazao da društveno-ekonomska formacija, odnosno društvo,⁷ i način proizvodnje toga društva nisu poravnati pojmovi. Kapitalizam je društvo kapitalističke svojine i najamnog radnog odnosa, ali kapital može da se plasira i najamni odnos može da se uspostavi u kućnoj radinosti

² To je Marx isticao na svakom koraku.

³ To je formulacija koju sam nekoliko puta dao u svojim radovima.

⁴ Vidi moju raspravu »Prilog pitanju zakonitosti u razvitku čovječanstva«, *Prehled* (Sarajevo), 6, 7—8/1961.

⁵ *Всемирная история I*, Москва 1956, IX — Kod nas se takođe ponavlja ta formulacija tobožnjeg Marxovog shvaćanja, iako se Marx izričito izjasnio protiv takvog pokušaja da se objasni razvitak. Vidi: K. M a r x, *Einleitung zur Kritik der Politischen Ökonomie*, Marx — Engels Werke 13, Berlin 1964, 638. Kod nas bi taj iskaz, razumije se, mogao biti poznat, odavno se nalazi u prijevodu, ali se ponavlja da pripisuje Marxu ono protiv čega se on izričito izjasnio. I taj sam tekst nekoliko puta citirao.

⁶ Izjednačavanje (odnosno poravnavanje) načina proizvodnje i društveno-ekonomske formacije u pojmu jest najkarakterističnija odlika ortodoksnog postmarksističkog shvaćanja historije. Tako se ne zna šta je način proizvodnje, a šta društvo.

⁷ Društveno-ekonomska formacija nije ništa drugo nego društvo. Marx nije upotrebljavao taj izraz. »Ekonomska formacija društva« (Ökonomische Gesellschaftsformation) znači drugo.

»založbom« (Verlag),⁸ na velikim latifundijama u prostoj kooperaciji nadničarskog rada, u manufakturnim radionicama sa složenom kooperacijom rada, u krupnoj mašinskoj industriji i automatizovanoj industriji. Kapitalizam je stvorio krupnu mašinsku industriju, kojoj — kao što je Marx dokazao — što se više razvija, kapitalizam sve manje odgovara, a kapitalizam i socijalizam stvorili su automatizovanu industriju koja, kad bude dovedena do svog logičkog kraja, oduzima svaku podlogu za postojanje kapitalizma. Još nešto treba podvući. Sam proces razvitka društvenih odnosa, društveni razvitak iz prirodnih i patrijarhalnih zajednica preko historijski nastalih društava u državama i imperijama do sadašnje svjetske zajednice naroda koja se nalazi u procesu nastajanja i učvršćivanja, jest posljedica razvitka načina proizvodnje i saobraćaja i prometa s tim u vezi.⁹ To je proces promjene čovjekovog stanja od života u malim prirodnim zajednicama, u kojima je proces razvitka započeo, do života u međunarodnoj povezanosti u suvremenoj zajednici naroda koja se rađa, prirodni proces koji se historijski odigrava, u društvenim oblicima, nastalim prirodnohistorijski.¹⁰

Istina, postmarksistička teorija ne poriče stadije u prirodnom razvitku ljudskog roda, pa govori o paleolitu, neolitu, metalnoj dobi, dobi parne snage, dobi elektriciteta i dobi atomske snage.¹¹ Uzima, dakle, u obzir razvitak tehnike, odnosno razvitak proizvodnih snaga, kao podloge na kojoj sav ostali razvitak počiva. Ali je razvitak proizvodnih snaga, po postmarksističkoj teoriji, samo motiv da se napredne snage u društvu izbore za nov način proizvodnje, odnosno za društveno-ekonomsku formaciju koja nivou razvitka proizvodnih snaga odgovara, jer su način proizvodnje i društvo poravnati u tom shvaćanju.¹² Zbog toga se, po toj teoriji, društveni razvitak na toj podlozi odigrava, ta podloga je motiv procesa, ali se sam proces odigrava na osnovu općih društvenih zakona razvitka i na osnovu zakona razvitka pojedinih društveno-ekonomskih formacija.¹³

Sve ovo moralo se ovdje spomenuti da bi se razjasnilo kako postmarksistička teorija odstupa od izvornog marksizma, kako ta teorija umjesto Marxovog metodološkog pristupa razvitku čovječanstva saobraženog prirodno-historijskom karakteru procesa zastupa svoju apsolutnosociološku teoriju.

⁸ Upotrebljavam slovenački izraz za njemački termin *Verlag*, jer on odgovara kapitalističkom *Verlagsystemu*, hrvatski izraz *naklada* ograničio se samo na izdavačku djelatnost, što takođe riječ *Verlag* znači.

⁹ Proces nastajanja zajednice naroda na osnovu ekonomskog povezivanja svijeta jest proces koji se može tako reći opipati.

¹⁰ Da je Marx posmatrao nastanak »ekonomske formacije društva« kao »prirodno-historijski proces«, i to je opće poznato.

¹¹ *Всемирная история* I, X—XI.

¹² I kod nas se jednostavno zastupa to shvaćanje. Čak štaviše, to tumačenje Marxove teorije počeli smo da uvozimo iz kapitalističkih zemalja. Opšta enciklopedija Larousse 1, Beograd 1971, u članku »Istorija sociologije« (str. 591) stoji ovakvo objašnjenje Marxove teorije: »Suprotnost gospodar—rob dovodi do stvaranja feudalnog društva, suprotnost kmet—vlastelin dovodi do pojave buržoazije, klase trgovaca i finansijera.«

¹³ Marx se jasno izrazio protiv općih filozofsko-historijskih teorija u objašnjenju historijskih pojava. Vidi, na primjer, pismo ruskoj javnosti od novembra 1877, *Marx - Engels, Ausgewählte Briefe*, Berlin 1953, 371.

Ta teorija ne može, razumije se, da poriče ni stadije u prirodnom razvitku ljudskog roda koji čine stupnjeve općeg, svestranog razvitka, izraženog u rađanju i napretku kulture. To uostalom nitko i ne može poricati. Ne sastoji se apsolutnosociološko shvaćanje u tome da poriče fakta prirodnog razvitka nego u oglašavanju svestranog razvitka društvenim razvitkom. Postmarksistička nauka ne poriče da su stadiji u općem razvitku čovječanstva divljaštvo, barbarstvo i civilizacija. To se ne može ni inače poricati, a pogotovu kad je tako usvojio i Engels po Morganu.¹⁴

U svom djelu *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države* Engels smatra civilizaciju novim stupnjem razvitka čovječanstva u odnosu na divljaštvo i barbarstvo. On povezuje početak civilizacije sa pojavom robne proizvodnje, nastale odvajanjem grada od sela i razvijanjem proizvodnje u gradu. Engels naročito ističe u epohi civilizacije ulogu trgovine i stvaranje novčanog kapitala, kao i privatnog zemljišnog vlasništva i hipoteke. Po njemu je »osnova civilizacije izrabljivanje jedne klase od strane druge«, pa su tri velike epohe civilizacije okarakterizirane trima u njihovo vrijeme preovlađujućim odnosima u proizvodnji: ropstvom u starom vijeku, kmetstvom u srednjem i najamnim radom u novom vijeku. Civilizacija je stupanj u razvitku u kojem je država postala nužnost. Ona je donijela ogromne tekovine ljudskom rodu, ali na drugoj strani je donijela porobljavanje većine radnih masa. Čitav razvitak civilizacije kreće se u protivrječnostima.¹⁵

Engels je u tom svom djelu, držeći se Morgana, išao samo do pojave civilizacije. Problem civilizacije obuhvatio je toliko koliko pripada temi koju je uzeo da obradi, temi o porijeklu porodice, privatnog vlasništva i države. Uostalom, prije devedeset godina kad je knjiga rađena (prvo izdanje 1884) suvremena civilizacija tek je pomaljala glavu, još se rađala u okvirima evropske civilizacije. Osim toga, Engels je, kao i Marx, u svojim radovima u borbi protiv protivnika koji nisu priznavali teoriju podvlačio »glavni princip koji su oni osporavali, pa nije bilo vremena, mjesta ni prilike za obraćanje pažnje na ostale momente koji učestvuju u uzajamnom djelovanju« — kao što ističe Engels u pismu J. Blochu (1890), objašnjavajući da je ekonomski momenat u posljednjoj instanci odlučujući.¹⁶ Objašnjavajući proces nastanka civilizacije u suštini procesa, Engels nije govorio (a to nije bilo ni potrebno za temu) o formama u kojima se izražava civilizacija u procesu.

Postmarksisti govore o robovlasničkoj, feudalnoj, buržoaskoj i socijalističkoj kulturi i naglašavaju da se kultura izražava u okvirima naroda, da je kultura bez nacionalnih okvira besmislica (citira se Lenjin).¹⁷ Navode da je civilizacija, prema Engelsu, novi stupanj u razvitku ljudskog roda u odnosu

¹⁴ Engelsova knjiga »Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države« zapravo je marksistička prerada Morganove knjige *Ancient Society*.

¹⁵ F. Engels, *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*, Marx-Engels Werke 21, Berlin 1962, 160—173.

¹⁶ Marx-Engels, *Ausgewählte Briefe*, 504.

¹⁷ I kod nas se to tako tumači: »Svakoj društvenoj formaciji odgovara i određena kultura (kultura robovlasničkog, feudalnog, kapitalističkog, socijalističkog društva). Lenjin je razradio pitanje o dvije kulture (buržoaskoj i proleterskoj) u svakoj naciji građanskog društva« (Enciklopedija Leksikografskog zavoda 3², Zagreb 1967, 693). Poslije toga se citiraju Lenjinove riječi da je kultura bez nacionalne forme besmislica.

na divljaštvo i barbarstvo. Pri tom postmarksisti ne vode dovoljno računa, kad je riječ o divljaštvu i barbarstvu, što takva podjela podrazumijeva, šta ona zapravo znači. U postmarksističkoj teoriji o razvitku pet društveno-ekonomskih formacija ta dva stadija prirodne historije ljudskog roda izgubila su se u pojmu prvobitne zajednice kao društveno-ekonomske formacije.¹⁸ A postmarksistička historijska misao nikako ne zapaža da je razvitak suvremene civilizacije rađanje novog stadija u prirodnoj historiji čovječanstva. Engels je mogao i ne obratiti veliku pažnju na historijske forme u kojima su se civilizacije obrazovale, kad je u svom djelu govorio samo o začecima civilizacije i kad u njegovo vrijeme suvremena civilizacija nije dobila u pravom smislu riječi svjetske okvire niti je nauka i njena primjena imala direktne praktične veze sa egzistencijalnim pitanjima čovječanstva. Civilizacija još nije pokazivala i svoje opasno lice u narušavanju prirodnih, ekoloških odnosa u sredini u kojoj čovjek živi, pa čak i u prijetnji za opstanak ljudskog roda.

Na forme u kojima se civilizacija historijski pojavljivala, na civilizacije koje su se obrazovale i smjenjivale u toku historije, ukazuju građanske kulturno-historijske škole. Te škole, kao suprotnost apsolutnosociološkom shvaćanju historije, predstavljaju jednostrano kulturnohistorijsko shvaćanje historije. Ali one vrše sistematizaciju kulturnih zona i civilizacija. To je zapravo antropogeografski princip koji se primjenjuje u historiji. Protiv takvog postupka ne bismo mogli reći ništa kad bi on uzeo realne kriterije za upoređenja i kad ne bi oglašavao kulturni razvitak samostalnim procesom, nezavisnim od ekonomsko-društvene povezanosti. Neki pravci jednostranog kulturnohistorijskog shvaćanja konstruiraju zakone rađanja, razvitka i propasti civilizacija.¹⁹ Ne mogu se ovdje upuštati u opširno obrazloženu kritiku tih gledišta. Uostalom, mislim da to nije ni potrebno jer su izvjesni postmarksistički pisci dali vrlo dobru kritiku većine tih shvaćanja historije.

Jednostranost kulturnohistorijskog shvaćanja historije je isto tako izražita kao i apsolutnosociološka teorija o razvitku ljudskog roda u svojoj jednostranosti. Kulturnohistorijska teorija ne uvažava dovoljno činjenicu da se proces razvitka ljudskog roda u historiji odigrava u njegovoj ekonomsko-socijalnoj strani. Ona vidi samo svestrani rast u kulturnom razvitku, pa iz rezultata stvarnog procesa objašnjava sam proces. Apsolutnosociološko, postmarksističko shvaćanje nije, opet, potpuno svjesno da se proces ljudskog razvitka izražava u kulturnom razvitku. Zbog toga je svestranost razvitka svedena na društveni razvitak. Prvo shvaćanje historije oduzima životnu osnovu procesu, jer su razne strane života ljudi u zajednici uslovljene ekonomskim stanjem i povezane s društvom. Svestranost razvitka, izražena u kulturnom razvitku, ne može se bez stvarne historijske povezanosti shvatiti ni razjasniti. Uostalom, u toj povezanosti mogu se naći tendencije razvitka. Stoga su jednostrana kulturnohistorijska shvaćanja historije idealističke konstrukcije. Drugi pravac ne vodi dovoljno računa o kulturnohistorijskoj strani procesa i time ne ističe svestranu

¹⁸ Prema postmarksističkoj teoriji o smjeni pet društveno-ekonomskih formacija, prvobitna zajednica je prva društveno-ekonomska formacija. Iz nje se razvija robovlasnički poredak.

¹⁹ Danas je najpoznatija takva teorija A. Toynbeeja.

sadržinu procesa. U svom obraćanju najveće pažnje procesu, kao takvom, on je u neku ruku prenebregnuo tekovinsku stranu procesa, naročito u tome da nivo postignutog razvitka u tekovinskoj strani procesa, dakle u razvitku kulture, na određenom stupnju razvitka postaje podloga na kojoj se dalje razvitak odvija, da se u toj strani pojavljuju stadiji u razvitku, stanja u kojima se pojavljuje drugi, novi osnovni, čak dotadašnjem osnovnom pravcu u izvjesnom smislu suprotni pravac razvitka. Iako je kulturni razvitak posljedica procesa, on kao postignuti nivo djeluje kao osnova za dalji razvitak.

Stoga se osnovni stupnjevi u kulturnom razvitku čovječanstva pojavljuju kao stadiji u općem razvitku i za sam ekonomsko-društveni razvitak u kojem se proces u historiji i odigrava, jer znače podlogu na kojoj se dalji razvitak odigrava. Stoga se razvitak čovječanstva može shvatiti samo u prožimanju procesne i tekovinske strane u procesu razvitka.

Potrebno je nešto reći o pojmu kulture i civilizacije, odnosno o razlici među njima. To nije objašnjeno čestito ni u odgovorima na to pitanje koji pretenduju da su marksistički. To što je opće primljeno da kultura sadrži sve tekovine razvitka ljudi, ne objašnjava šta je civilizacija. A kad se kaže da je civilizacija viši stupanj u društvenom, odnosno u kulturnom razvitku, ne objašnjava se razlika između kulture i civilizacije, jer civilizacija nije smijenila kulturu u tom smislu da je kultura prevaziđena. Nije ju uopšte smijenila nego one paralelno postoje u istoj oblasti pojava, u kulturi. Naročito velika zbrka nastaje kad se civilizacija hoće da oglasi skupom tekovina materijalne kulture, a kultura skupom tekovina duhovne kulture, i kad se jedan pojam drugom suprotstavlja.²⁰ Tom se pitanju ne može prići nehistorijski i nedijalektički. U prahistorijskim zajednicama na osvitku historije civilizacija običajem je bio ispunjen život zajednica, a kultura je predstavljala zajedničke odlike u tekovinama jedne oblasti u kojoj su ljudi bili na istom stupnju razvitka. Pri tom se nisu morale baš poklapati u dlaku teritorijalna oblast u kojoj su iste odlike načina proizvodnje i oblast u kojoj se izražavaju odlike kulture vezane sa drugim odlikama ljudi (jezik, na primjer) i religijskim predstavama. Uzajamni su se uticaji tu isprepleli. To je bilo u vrijeme stvaranja pretpostavki za razvitak narodâ kao historijskih kategorija. Danas je život narodâ ispunjen kulturom na raznim stupnjevima razvitka, a zajednički su u pojedinim dijelovima svijeta elementi historijski nastalih različitih regionalnih civilizacija i elementi svjetske civilizacije koja je u svom rađanju počela nejednako, ali gotovo svagdje da se nameće svojim odlikama. To je stanje sada kada se rađa svjetska zajednica narodâ u vrijeme kada su svi narodi subjekti historije ili su na putu da to postanu.

Kad se postavlja pitanje šta je obuhvatnije, kultura ili civilizacija, šta spada u šta, odgovor nije jednostavan. Po teritorijalnom rasprostiranju civilizacija je šira pojava, obuhvata teritorijalno razne narodne kulture, ali po

²⁰ »Civilizacija je spoljna manifestacija tehnike i mašinizma, suprotstavljena kulturi kao pravoj i dubljoj duhovnosti« (Enciklopedija Leks. zavoda 3, 693). A u istoj enciklopediji u ranijem svesku stoji da je dioba civilizacije i kulture na dva odvojena pojma shema idealističke filozofije; ta su dva pojma nerazdvojna. Tehnička i materijalna civilizacija nije istovjetna sa kulturom, ali je kultura u izoliranom smislu shema i fantom (Enciklopedija Leks. zavoda 1, Zagreb 1966, 624).

sadržaju je kultura šira pojava, sadrži u sebi i elemente civilizacije. Kultura jednog naroda je jedinstvo nacionalnih kulturnih elemenata i općih civilizacijskih regionalnih i svjetskih. Ali to što je rečeno nije još pun odgovor šta je civilizacija. To je samo naznačavanje šta je kultura bila u početku historije ljudskog roda i kako se danas odnose kultura i civilizacija. No u toku historije taj odnos nije ostao isti, a mi i nismo govorili o materijalnoj i društvenoj osnovi koju karakter civilizacija u toku historije određuje.

Ovo je sve bilo potrebno unaprijed reći, jer nije baš tako jasno u kakvom su odnosu kultura i civilizacija prema subjektu historije, zato što jedna od najpoznatijih jednostranih kulturnohistorijskih teorija, izjednačavajući pojam društva sa pojmom civilizacije, smatra civilizacije subjektima historije, a ne smatra subjektima historije narode i države. To je teorija engleskog historičara A. Toynbeeja.²¹ Uostalom, jednostrano kulturnohistorijsko shvaćanje uopće smatra kulture i civilizacije historijskim organizmima koji, kao takvi, rastu i razvijaju se.

Stadiji u prirodnoj historiji ljudskog roda mogu se postaviti ovako: prethistorija, regionalna prahistorija, regionalna historija i svjetska historija. Tome odgovaraju: divljaštvo kao početno stanje čitavog ljudskog roda, pojava brojnih barbarskih kultura u pojedinim dijelovima svijeta, pojava regionalnih civilizacija u civiliziranom svijetu i konačno pojava svjetske civilizacije koja je sada u zamahu da to bude. Počevši od svoje univerzalne prirodne praosnove, razvitak ljudskog roda odigravao se regionalno i tek sada se vraća u razmjere koji obuhvataju čitav ljudski rod. Ovdje se prije svega želi ukazati na svjetskohistorijski smjer u karakteru suvremene civilizacije. Tokom ranije historije obrazovale su se regionalne civilizacije. S propašću društvenih tvorevina nosilaca starih civilizacija propadale su neke civilizacije. Razlagali su se neki narodi u određenim epohama historije i na njihovo mjesto dolazili su drugi započinjući novi razvitak na ruševinama. To je u izvjesnim regionima svijeta bilo naročito izrazito na prijelazu iz starog u srednji vijek. Dugim uzajamnim uticajima i preslojavanjima isprepletenim s nejednakim razvitkom uspostavljeni su suvremeni dijelovi svijeta koji imaju nasljedstvo historijski stvorenih regionalnih civilizacija. I zapadnoevropska civilizacija iz čije su historijske osnove izrasli temelji za suvremenu civilizaciju sa svjetskohistorijskim smjerom razvitka, jest takva regionalna civilizacija.

Postmarksisti ne vode računa čak ni o tome da svjetska historija nije uvijek postojala, da je svjetska historija rezultat razvitka. Marx je, međutim, ukazao na taj momenat.²² Svjetska historija nije pretpostavka razvitka ljudskog roda kao što je to njegovo prirodno jedinstvo. Razvitak se nije odigravao — kao što svako zna — u svjetskohistorijskoj ravnomyernosti, pa prema tome, ni po općim društvenim zakonima razvitka. Proces razvitka kapitalizma u Evropi donio je prve elemente svjetske historije. Ona se začela otkrićima novih kontinenata od strane Evropljana i poslije toga se rađanjem svjetskog tržišta uspostavila u svojoj osnovnoj strani važnoj za razvitak. Daljim raz-

²¹ Mnogotomna knjiga A. Toynbeeja (*A Study of History*) prevedena je i kod nas u izvodu.

²² K. Marx, *Einleitung etc.*, 640.

vitkom ekonomskog povezivanja svijeta sve su više druge strane razvitka dolazile do izražaja. Taj je proces sada u toku, u stvaranju zajednice naroda, i pokazuje jasne tendencije, mnogo jasnije nego u Marxovo vrijeme, da će se, ukoliko ne dođe do katastrofe, završiti »ljudskim društvom, odnosno podružtvljenim čovječanstvom«.²³ Pojava suvremene civilizacije sa svjetskohistorijskim (smjerom razvitka sastavni je dio toga procesa koji pred nama teče.

Da bi se shvatilo prerastanje civilizacija u sadašnje stanje, mora se objasniti materijalnim i društvenim razvitkom, razvitkom načina proizvodnje i iz toga nastalim društvenim odnosima. Samo ne tako što ćemo starovjekovne civilizacije jednostavno oglasiti robovlasničkim, a srednjovjekovne feudalnim, novovjekovne buržoaskim i najnovije buržoaskim i socijalističkim prema društvenoj podijeljenosti sadašnjeg svijeta, jer time nećemo dobiti ništa osim apsolutnosociološke shematike.

Otprilike u isto vrijeme kada je Marx shvaćanje o važnosti načina proizvodnje ugrađivao kao ugaoni kamen u svoju teoriju, A. Comte je postavio teoriju o razvitku načina mišljenja kao određujućem faktoru u ljudskom razvitku. Po tom se shvaćanju način ljudskog mišljenja razvijao u tri stupnja: prvi stupanj teološko mišljenje, drugi metafizičko i treći naučno-pozitivno. Tim stupnjevima odgovaraju i tri stupnja u društvenom uređenju. Ideja o trostadijalnom razvitku preuzeta je od Saint-Simona, začetnika ideje o industrijskom društvu.²⁴

Comteova teorija postavljena je na glavu, ali se civilizacije donekle po tim osnovnim karakteristikama vremenski redaju, iako ne tako pojednostavljeno kao što ih je Comte u svojoj glavi konstruirao. Prije svega treba istaći da se civilizacije u starom i srednjem vijeku i u novom vijeku do industrijske revolucije izražavaju prvenstveno u duhovnoj kulturnoj oblasti. Civilizacije na Starom Istoku prožete su teološkim poimanjem svijeta, religijski pečat na njima vrlo je jak. Sa daljim razvitkom u antičkoj grčko-rimskoj historiji probija se filozofsko poimanje svijeta, civilizacija je »humanistička«.²⁵ Civilizirani svijet na Zapadu počinje da se razlikuje od onoga na Istoku. Poslije propasti Rimske imperije i njeni nasljednici a i sav ostali civilizovani svijet nose civilizacije sa religioznim obilježjima. Novovjekovni evropski način mišljenja zatekao je podlogu srednjovjekovlja. Metafizičko filozofsko mišljenje i oživljeni »humanizam« probijaju naslijeđenu podlogu. Do industrijske revolucije novovjekovna evropska misao i kultura kreću se u tim rasponima. Nastaje opet razlika u tom pogledu između Zapada i Istoka u civiliziranom svijetu.

²³ Tako je Marx formulirao u Tezama o Feuerbachu.

²⁴ Comte je učenik Saint-Simona, ali ga je napustio.

²⁵ Humanističkom nazivam antičku grčko-rimsku civilizaciju zato što se ona oživljena u novovjekovnoj građanskoj civilizaciji tako zove. Ona kao i novovjekovna evropska građanska civilizacija u vrijeme uspona građanstva jesu humanističke s obzirom na civilizacije obilježene vjerskim obilježjem; ravnaju se po čovjeku, a ne po bogu. Ali i grčko-rimska i novovjekovna civilizacija su u svom humanizmu klasno ograničene, počivaju prva na ropstvu, a druga na najamnom radu. Njihov humanizam je klasno ograničen i apstraktan. Stoga je termin i stavljen u navodne znakove.

Industrijska revolucija znači početak novog stadija u razvitku čovječanstva. S njome se rađa civilizacija koju u prvom redu karakteriziraju odlike materijalne kulture, odnosno kulturne pojave koje su povezane sa tehničkim napretkom. Zbog toga se i pojavljuju formulacije koje pod civilizacijom razumijevaju odlike materijalne, »mašinske« kulture. Međutim, u kulturi sadašnjih naroda postoje elementi ili nasljeđe civilizacija sa religioznim obilježjima i kod mnogih i nasljeđe ili uticaji »humanističke« civilizacije. Slojevitost u kulturi sadašnjih naroda ne može se shvatiti bez historijskog prilaza. A ništa se ne da razumjeti ako se civilizacije shvate kao organizmi ili nedajbože subjekti historije, ako se izostave narodi, nacije i njihove stvarne zajednice koje ih drže na okupu, zemlje, države i imperije, pa i ako se u određenim momentima historije ne uzmu u obzir vjerske organizacije, narodne i regionalne, odnosno »svjetske«. Ne možemo se ovdje upuštati u to kako su starovjekovne i srednjovjekovne civilizacije nastajale, koji su im bili historijski nosioci. Samo bih ukazao da su se u starom vijeku civilizacije više obrazovale prema »svetim« imperijama koje su u pojedinim regionima svijeta izrastale, a da su u srednjem vijeku civilizacije nastale na bazi »svjetskih religija«, i to izrazito u oblastima gdje se ustalilo kršćanstvo i islam.

Civilizacije su se u historiji pojavile kao civilizacije sa religioznim obilježjima. Zatim pored njih izrastaju »humanističke« civilizacije, kao antička grčko-rimska civilizacija koja je doživjela opadanje i propast kao i društvo koje je bilo osnova te civilizacije, i »humanistička« civilizacija građanstva u društvenom usponu u Evropi. Naposljetku se pojavila industrijska civilizacija koja je započela kao zapadnoevropska sa naslijeđenim elementima ranije kršćanske i kasnije građanske »humanističke« civilizacije.

Takav je slijed bio uslovljen materijalnim i društvenim razvitkom civiliziranog čovječanstva. Taj sam razvitak skicirao u raspravi *O procesu razvitka čovečanstva do moderne civilizacije* (JiČ I/1963, 15—64) i dopunio u referatu održanom na kongresu historičara u Budvi pod naslovom *Odnos sela i grada kao osnova ekonomske formacije društva* (JiČ 1—2/1973, 23—39). Nema potrebe da sve što sam ondje rekao ovdje ponavljam. Ali, ipak, treba podvući neke osnovne momente.

Prahistorijske kulture koje prethode epohi starovjekovnih civilizacija, kao i kulture naroda koji u srednjem vijeku dospijevaju u historiju, počivaju na sjedelačkoj zemljaradnji i vlasništvo su svih ljudi u zajednici. Neki narodi ulaze u historiju iz nomadskog stočarstva sa kulturom nastalom na tom staništu, ali postaju sjedelački u procesu ulaska u historiju. Društvenom podjelom rada na selo i grad, razvitkom manufakturne i robne privrede u gradu, odvajanjem umnog od fizičkog rada, nastaju društvenom podjelom rada klasno strukturirana, staleška i kastinska društva. Na tom izrastaju države u kojima se ostvaruju vladajuće klase, stalež ili kasta vojnika (plemstvo) sa vladarem i upravicima i svećenstvom. Način proizvodnje u zemljaradnji, u kojem je vladao konzervativizam, i način proizvodnje u zanatstvu, koje je napredovalo grananjem i time sve većom podjelom individualnog rada na vrste i podvrste, nisu davali, sami po sebi, mogućnosti za veću koncentraciju radne snage, ali su mogli davati višak rada koji se uz vanekonomska prinuda slivao u bogaćenje vladajućih klasa. Vanekonomska prinuda u društvenim odnosima davala

je mogućnost za koncentraciju radne snage kulukom i upotrebom robovske radne snage od strane vladara i upravnika (ovo drugo naročito u starovjekovnim istočnim državama) u javnoj gradskoj građevinskoj djelatnosti, na Istoku u podizanju postrojenja za navodnjavanje, u podizanju i ukrašavanju hramova i dvorova i tome slično. To i koncentracija novčanog bogatstva u rukama vladajućih staleža, a naročito vladara, upravnika provincija i hramova, predstavljali su osnovu na kojoj se kultura na višem nivou od narodne kulture ustalila na dvorovima i hramovima. Mogućnosti koje je davalo zanatstvo u proizvodnji i trgovina u prometu stvorile su velike razlike u životu sela i grada, ali se viša kultura obrazovala kao dvorska i crkvena.

U starom i srednjem vijeku društvo se izražavalo u lokalnim teritorijalnim zajednicama, a države i imperije su nastajale povezanošću vladajućih klasa. Širenjem i ujedinjavanjem nastaju države i državne vjere, koje prerastaju u imperije i vjere čitavog regiona. U staleškim i kastinskim društvima vjera je konstitutivni faktor u uspostavljanju odnosa među ljudima, a naročito je vjera prisutna u uspostavljanju »svete« monarhije, odnosno imperije. Stoga se u starom vijeku stvaraju regioni svijeta koji su povezani jednom vjerom koja nije samo obuhvatila vladajuće klase nego je prodirala u svijest naroda povezujući ih svojom organizacijom i utičući i na shvatanja naroda. Civilizacije, odnosno zajedničke crte pojedinih regiona svijeta, u svojoj vrhunskoj kulturi dvorske i crkvene, kao crkvene kulture su jednom stranom prodrle u narod ili narode koje su obuhvatale.

U srednjem vijeku pojedini regioni svijeta naslijeđeni iz starog vijeka bili su povezani »svjetskim religijama« koje su učestvovala u povezivanju pojedinih regiona svijeta sa približno sličnim nivoom razvitka materijalnog života, sa sličnim pravnim principima i drugim sličnim odlikama života. Srednjovjekovna društva u civilizovanom svijetu bila su ogromna većinom izrazito staleška društva, a religije su učestvovala kao sastavni dio u obrazovanju društvenih odnosa.

U starom vijeku na Istoku u civilizovanom svijetu i u srednjem vijeku u evroazijskom i sjevernoafričkom prostoru, u kojem se, osim izolovanih američkih i crnoafričkih civilizovanih područja sa specifičnim odlikama, nalazio gotovo čitav civilizovani svijet, žive civilizacije koje povezuju dvorske i crkvene kulture u jednu kulturnu cjelinu sa istim vjerskim obilježjima. Te su civilizacije direktno uticale i na narodnu kulturu u zemljama koje su bile obuhvaćene njima, ali uglavnom u vjerskom pogledu, dok je dvorska kultura bila daleko od naroda.

Zapravo kada se stvarno javlja termin civilizacija u XVIII vijeku, on je suprotstavljen srednjovjekovnoj kulturnoj baštini. Civilizacija je shvaćena kao građanska kultura koja se radala. Zapravo civilizacija čija se pojava povezuje sa razvitkom zanatstva, odnosno sa robno-novčanom privredom i trgovinom, tek se jačanjem građanske klase i stvaranjem građanske kulture počinje da oslobađa dvorskih i crkvenih okvira.

U starom vijeku u grčko-rimskom prostoru izrasta antičko robovlasničko građanstvo. Ono je nosilac antičke grčko-rimske civilizacije, kojoj je osnovno »humanističko« obilježje glavna karakteristika, suprotna podaničkom i vjerski potčinjenom karakteru civilizacija na Istoku, ali ta je »humanistička« civili-

zacija zasnovana na ropstvu. Na toj se osnovi razvija antička filozofija, književnost i umjetnost, kao i pravne norme razvijenog privatnog vlasništva. Rimaska imperija, koja je obuhvatila područje Sredozemlja, proširila je uticaj te civilizacije na narode toga područja. Ali se zbog društvene krize Rimaska imperija orijentalizirala, razvija se carstvo koje dobija državnu vjeru, kršćanstvo. Rimaska imperija je propala u svom zapadnom dijelu, a u istočnom se, saobražavajući se vremenu, održala, odnosno donekle oporavila poslije seobe naroda, ali ne više sa osobinama »humanističke« civilizacije, nego kršćanske, odnosno kasnije istočnokršćanske civilizacije.

Poslije Rimske imperije ostalo je u Evropi kao baština kršćanstvo koje se obrazovalo kao »svjetska religija«, ali se jedinstvena kršćanska crkva razdijelila na dvije »svjetske crkve«, na istočnu i zapadnu. Kršćanska je religija igrala veliku ulogu pri obrazovanju evropskih srednjovjekovnih staleških društava, u kojima se razvila feudalna klasa, obuhvatajući vrhove plemstva i svećenstva.

Kada je u Evropi počelo uzdizanje građanstva, njegovo prodiranje na pozornicu historije, oživljavaju opet »humanistička« shvaćanja uz veliko učešće antičkog grčko-rimskog nasljeđa. Počinje da naglo buja umjetnost i književnost oslobođena od srednjovjekovnih okova. U toj civilizaciji sadržana je težnja za slobodu u buržoaskim okvirima. Tom epohom počinje epoha socijalnih revolucija. U tom se pogledu novi vijek i najnovija historija bitno razlikuju od starog i srednjeg vijeka.²⁶ Ali ta civilizacija počiva na najamnom radu i na pokoravanju prekomorskih zemalja što je vodilo u imperijalizam razvijenih zemalja.

Razvitak industrije, odnosno industrijska revolucija, donosi sasvim drugu osnovnu zakonitost u razvitku čovječanstva. Čitav ljudski razvitak do razvitka krupne mašinske industrije imao je jedan pravac, uslovljen razvitkom upotrebe oruđa za proizvodnju namijenjenih za individualni rad. Na toj osnovi društvena podjela rada grananjem društvenih slojeva uspostavlja klasna društva, u kojima eksploatatorske klase prisvajaju rezultate rada radnih ljudi. Podruštvljavanjem rada krupna industrija zahtijeva i društvene promjene, podruštvljavanje sredstava za proizvodnju. Razvitak zahtijeva ukidanje privatnog prisvajanja, ukidanje eksploatatorskih klasa. Nastupila je epoha razvitka kapitalizma kao svjetskog sistema koji nužno prelazi u socijalizam.

Razdvajanjem umnog od fizičkog rada i jačanjem te suprotnosti za vrijeme prvih civilizacija nauka se udaljila od proizvodnje. Svećenstvo kao duhovna vlast i u robovlasničkom društvu robovlasnička klasa kao nosilac duhovne kulture udaljili su se od proizvodnje. Kapitalizam uvodi inženjeriju u proizvodnju, spaja nauku i tehniku. Krupna industrija tu potrebu čini sve većom. Razvija se velik interes za prirodne nauke. Mjesto filozofije u toj oblasti zauzimaju pozitivne nauke. Začeo se razvitak civilizacije koja se s pravom može nazvati industrijskom.

Moderna buržoaska historijska misao naročito ističe pojam »industrijskog društva«, što nije kao shvaćanje nešto novo. U tom pojmu nestaje razlika iz-

²⁶ Da prije pojave novovjekovne građanske klase nije bilo revolucija u historiji, pokazao sam u referatu na kongresu historičara u Beču 1965. Vidi prijevod u JIC-u 3/1965, 3—12.

među kapitalizma i socijalizma, to su navodno dvije varijante istog društva. To je zbrka pojmova. Može se govoriti o industrijskoj epohi u razvitku čovječanstva, o *industrijskoj civilizaciji*,²⁷ u kojoj je razvitak socijalizma iz kapitalizma zakonita pojava, ali se kapitalizam i socijalizam nikako ne mogu podvesti pod pojam koji bi značio isto društvo.

Dalja naučno-tehnička revolucija, naročito poslije drugog svjetskog rata, udarila je pečat civilizaciji modernog svijeta. Ona je tako izrazito naučno-industrijska i tako je izrazito usmjerena da postane svjetska da je potpuno jasno da je to početak novog stanja u razvitku čovječanstva, nov stadij u njegovom razvitku.

Suvremena civilizacija pokazuje danas svoje prijeteće lice, zahtijevajući racionalno uređenje odnosa među narodima i racionalan odnos prema okolini u kojoj čovjek živi. Na tom polju nisu na dnevnom redu samo idealistički prijedlozi pacifista i humanista, nego se problemi počinju pokretati pred organima svjetske zajednice.

Suvremena civilizacija je tako očigledno novo stanje u prirodnoj historiji čovječanstva da to nije potrebno naročito dokazivati. Stoga smo se, kad se postavlja pitanje općeg odnosa ranijih civilizacija i suvremene civilizacije, mogli zadovoljiti opaskom.

²⁷ Nije mi ni nakraj pameti da oglašim industrijsku civilizaciju nečim što treba suprotstaviti »pravoj i dubljoj duhovnosti«, koja ima svoj »humanistički« karakter prošlosti. Time ne velim da se u modernoj industrijskoj civilizaciji ne krije opasnost od dehumanizacije, čak i kad se riješe razarački i zagađivački problemi koji prijete, ako se odnosi među ljudima humanistički ne saobrase prirodni modernog načina proizvodnje. Industrijska civilizacija, razumije se, mora biti nasljednica tekovina ranijih civilizacija, a naročito »humanističkih«. Ona mora zaista biti humanistička. To je imperativ vremena.

Ovdje se, međutim, ne raspravlja o aksiološkoj strani problema.

Zusammenfassung

EINE BEMERKUNG ZU DER STELLE, DIE FRÜHERE ZIVILISATIONEN
UND DIE ZEITGENÖSSISCHE ZIVILISATION IN DER GESCHICHTE
DER MENSCHHEIT EINNEHMEN

Um an dieses Problem heranzutreten, weist der Verfasser zuerst darauf hin, dass Marx die Gesetzmässigkeit in der geschichtlichen Entwicklung der Menschen nicht in der Gesellschaft an sich suchte, sondern in der Produktionsart. Der Autor reiht die Zivilisation in die Erscheinungen der natürlicher Entwicklung der Menschheit ein. Die Stadien der Naturgeschichte des Menschengeschlechtes sind: Vorgeschichte, regionale Vorgeschichte, regionale Geschichte und Weltgeschichte. Dem entsprechen: die Wildbeutezeit als Anfangsstadium in der Entwicklung des Menschengeschlechtes, das die ganze Menschheit umfasst, die Erscheinung zahlreicher Barbarenkulturen in verschiedenen Teilen der Welt, die Erscheinung regionaler Zivilisationen in der zivilisierten Welt und schliesslich die Erscheinung der Weltzivilisation. Angefangen von ihrer universellen natürlichen Urbasis spielte sich die Entwicklung der Menschen nach Gebieten ab und kehrt erst jetzt in jene Ausmasse zurück, die das gesamte Menschengeschlecht umfassen. Der Verfasser weist besonders auf die welthistorische Richtung in der Entwicklung der zeitgenössischen Zivilisation hin.

Um den Übergang früherer Zivilisationen in das jetzige Stadium zu begreifen, muss der Prozess durch materielle und gesellschaftliche Entwicklung erklärt werden, durch die Entwicklung der Produktionsart und die daraus entstandenen gesellschaftlichen Beziehungen. Der Autor zeigt jedoch, dass man mit der Einteilung der Zivilisationen auf die sklavenhalterische im Altertum, die feudale im Mittelalter und die bürgerliche in der Neuzeit, sowie auf eine bourgeoise und eine sozialistische in neuester Zeit, wie es der jetzigen gesellschaftlichen Aufteilung der Welt entspricht, nichts bekommt, ausser einer absolut soziologischen Schematik.

Der Verfasser teilt die früheren Zivilisationen ein in solche mit religiösen Kennzeichen (höfische und kirchliche Zivilisationen), deren Träger Kasten- und Ständegesellschaften waren, und in »humanistische« Zivilisationen, die im Altertum von der antiken Bürgergesellschaft und später von der neuzeitlichen bürgerlichen Gesellschaft in ihrem Aufstieg bis zur Erscheinung der grossindustriellen Produktionsweise getragen wurden. Schliesslich entwickelte sich die Industriezivilisation, die als westeuropäische Zivilisation mit ererbten Elementen der früheren christlichen und später westeuropäischen bürgerlichen »humanistischen« Zivilisation begann. Sie befindet sich jetzt im Prozess des Überganges in eine Weltzivilisation.

Die Kultur eines Volkes ist heute die Einheit der nationalen Kulturelemente und der allgemeinen regionalen historischen und auch der zeitgenössischen Elemente der Weltzivilisation. Die kulturelle Schichtung der jetzigen Völker kann man ohne historischen Zutritt nicht begreifen.

Der Verfasser verweist besonders darauf, dass Kapitalismus und Sozialismus, die Gesellschaften der industriellen Zivilisationsepoche in der natürlichen Entwicklung der Menschheit, nicht im Begriff »Industriegesellschaft« gleichgestellt werden können. In der Industriezivilisation ist die Entwicklung des Sozialismus eine gesetzmässige Erscheinung.

Die zeitgenössische Zivilisation ist ein neues Stadium in der natürlichen Entwicklung der Menschheit, das eine rationale Regelung der Beziehungen zwischen den Menschen und den Völkern erheischt, sowie eine vernünftige Beziehung zur Umwelt, in welcher der Mensch lebt.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

ŠIDAKOV ZBORNIK

*U povodu 75. godišnjice života
prof. dra Jaroslava Šidaka
i 30. godišnjice njegova uređivanja
»HISTORIJSKOG ZBORNIKA«.*

Redakcijski odbor

MIRJANA GROSS

IVAN KAMPUŠ

BOGDAN KRIZMAN

JOSIP LUČIĆ

HRVOJE MATKOVIĆ

BERNARD STULLI

Glavni i odgovorni urednik

MIRJANA GROSS

IZDAJE
SAVEZ POVIJESNIH DRUŠTAVA HRVATSKE

